

Mantık ve Felsefe ile Oryantalizm-Oksidentalizm Tartışmalarının Ötesine Geçmek: Fârâbî ve İbn Rüşd'ün Tekil Dünyasında Aristoteles, Charles E. Butterworth'ün Tekil Dünyasında Fârâbî ve İbn Rüşd

Moving Beyond the Orientalism–Occidentalism Debates with Logic and Philosophy: Aristotle in the Particular World of al-Fārābī and Ibn Rushd, al-Fārābī and Ibn Rushd in the Particular World of Charles E. Butterworth

ALİ TEKİN 

Yalova University

Received: 16.08.2025 | Accepted: 27.09.2025

Abstract: The aim of this article is to reveal the possibility of evaluating studies of Prof. Charles E. Butterworth (b. 1938), a great Arabic logic and philosophy scholar who was born and raised in United States of America, received his undergraduate, MA and PhD degrees in this country, on the Arabic-Islamic logic and philosophy tradition by going beyond the discussion of orientalism-occidentalism, which emerged in modern times and are seen to have social and political aspects as well as being academic. Al-Fārābī and Ibn Rushd were able to evaluate Greek philosophy and Aristotle from a logical and philosophical perspective, accepting the truth regardless of its origin. Butterworth likewise took them as exemplars in his own work. This study will seek to establish connections between the method, perspective, and interpretive approach found in Butterworth's writings on al-Fārābī and Ibn Rushd, and the method, perspectives, and interpretive approaches employed by al-Fārābī and Ibn Rushd in their commentaries on Aristotle. On the basis of these connections, it will be shown that Butterworth – like the ancient philosophers– has succeeded, through logic and philosophy, in transcending cultural dominations, and that he is, not a “mentally” but rather a “geographical orientalist.”

Keywords: Logic, Islamic philosophy, Aristotle, Alfarabi, Ibn Rushd, Charles E. Butterworth, orientalism.



Giriş¹

Bu makalede oryantalizm-oksidantalizm tartışmaları bağlamında İslam filozofları Fârâbî (ö. 950) ve İbn Rüşd'ün (ö. 1198) Yunanlı filozof Aristoteles'i (ö. MÖ 322) kendi felsefi dünyalarında konumlandırma biçimleri örnekliği üzerinden Amerikalı çağdaş bir İslam felsefesi araştırmacısı olan Butterworth'ün İslam filozofları Fârâbî ve İbn Rüşd'ü kendi felsefi dünyasında konumlandırış tarzı mantık ve felsefe perspektifi üzerinden betimlenip değerlendirilmeye çalışılacaktır. Böylesi bir çalışma yapmaktaki amacımız daha ziyade Edward W. Said'in (ö. 2003) katkısı ile gündeme gelen ve –birçok açıdan doğal ve haklı olarak– dışlayıcı, emperyalist, baskıcı ve yönlendirici politik ve ideolojik yönü ile anlaşılan “oryantalizm” kavramının (Said, 2013), daha kenarda köşede kalmış bir anlaşılma biçimine dikkat çekmektir. Diğer bir deyişle Batıların Doğulular hakkındaki önyargılı çalışmalarının yanı sıra kavramın delaletinde artık ikincil ya da üçüncül bir konuma düşmüş anlamların da hatıra gelmesine katkı sağlamaktır. Böylesi bir çaba çoğu zaman pek heyecan verici ve dikkat çekici olmasa da “oryantalizm” kelimesinin böylesi anlamlara yönelik delaletinin mevcudiyetini gündeme getirmeye yardımcı olabilir, böylelikle çokça bahsedilen oryantalist ideolojik bakış açısına bu defa onu değerlendirirken bizlerin de tersten kapılabilme tehlikesine işaret edebilir gözüküyor. Günümüz toplumsal yaşamında kültürün önemli öğelerinden biri olarak var olmaya devam eden ve daha ziyade tarihçi bakış açısıyla ilgi görebilen bir etkinlik olarak felsefenin burada söz konusu edilen büyük isimlerinin felsefe yapmaktaki birincil amaçlarının başka kültürler karşısında “kendisinin güçlü olduğunu gösterme güdüsü” değil, toplumsal yaşamın içerisinde yaşarken daha ziyade “bir başına ve kendini gerçekleştirerek nihayetinde Nihâî Varlığı ve varlık verişini anlama hazzı”na ulaşabilmek olduğunu ifade etmek –biraz nostaljik gözükse de– faydalı olacaktır.

Makalede öncelikle tekil-tümel, zorunlu-mümkün, birbaşanalık-toplumsallık gibi kavram çiftleri üzerinden filozofun ve felsefenin varlığa gelişindeki dünyevî “zorluğa” dikkat çekilmeye çalışılacaktır. Burada

¹ Bu makale, 31 Ekim-2 Kasım 2023 tarihinde Yalova Üniversitesi'nde “Edward W. Said'in Ölümünün 20. Yılında Oryantalizmi Yeniden Düşünmek” başlığıyla gerçekleştirilmiş olan uluslararası sempozyumunda sunduğum “Oryantalizm-Oksidentalizmin Ötesinde: Charles E. Butterworth'ün Fârâbî ve İbn Rüşd Okuması” başlıklı bildiri metninin geliştirilmiş halinden oluşmaktadır.



oryantalist tutumlara maruz kalma zorluğunu çeken tekil varlığındaki insan bireylerinin yine de felsefenin zorlamasıyla bunun ötesine geçmeye çabalamasının imkanına işaret edilecektir. Ardından Fârâbî ve İbn Rüşd'ün felsefe yapış sürecinde Aristoteles'e karşı takındıkları tavrı göstereceği düşünülen bazı pasajlara ve yorumuna, devamında coğrafi anlamda bir oryantalist olan Butterworth'ün Fârâbî ve İbn Rüşd'ün entelektüel etkinliklerini değerlendirme biçimine tanıklık edebileceği düşünülen bazı pasajlara ve yorumuna yer verilecektir. Sonuç kısmı ise oryantalizm-oksidentalizm tartışmalarını meşhur yönleriyle anlamanın yanı sıra geride kalan yönleriyle de anlamanın yararına işaretten ibaret olacaktır. Konumuz bağlamında söyleyecek olursak; bilfiil içinde olduğumuz ve haklı tutumlara sahip olduğumuz oryantalizm-oksidentalizm tartışmalarını iyi kavramakla birlikte kimi zaman bunların ötesine geçmenin ve bu "öteye geçiş"i yalnızca felsefe ve onun yöntemi olan mantıkla "başarabilmenin", şayet mümkünse başarabilenin kendi tekilliği açısından pratik bir faydası olmasa da –dahası belki zararlı olma ihtimali daha yüksek olsa da– toplumsal ve kültürel varlığımıza uzun vadede pratik faydalar vaad edebileceği ileri sürülebilir.

1. Mantık ve Felsefe ile Oryantalizm-Oksidentalizm Tartışmalarının Ötesine Geçmek ya da Mümkün-Tekil Varlığın Zorunlu-Tümelleri Tahsil Çabasının Zorluğu Üzerine

Bilindiği üzere Aristoteles bilmenin tümeli ve zorunlu olanı ve de nedeni bilmek olduğunu belirtmiştir.² Bu durumda tekil ve mümkün bir varlık olan, bir insan olan filozofun tümel ve zorunlu olan bilgiyi nasıl tahsil edebileceği sorusu gündeme getirilmelidir. Kendi varlığı mümkünken insan zorunlu olanı nasıl taşıyabilecektir ya da tekil bir varlık olarak insan tümelin nasıl taşıyıcısı olabilecektir?

Meşşâî perspektife göre felsefe tekilin tümeli, mümkünün zorunluyu taşımaya yönelik arzunun bir hasılasıdır. Felsefe tekil-tümel, zorunlu-mümkün arasındaki zorluk ve gerilimin bir ürünü olabilir. Söz ettiğimiz bu kavram çiftleri daha başka kavram çiftleri ile dallandırılıp budaklandırılabilir. Bu anlamda felsefenin apodeiksis-retorik, theoria-politika, birbaşnalık-toplumsallık, ölümlülük-ölümsüzlük, hakikat sevgisi-başkalarının ve dostların sevgisi, kendi kendine konuşma-başkalarıyla konuşma, içinde olma-

² Aristoteles'in meşhur ifadelerine örnek olarak birinci makalenin ikinci ve dördüncü fasılları için bkz. (Aristoteles, 2005, ss. 10-12, 14-16)



dışına çıkma, fiziksel var oluş-entelektüel var oluş, anne babaya teşekkür-ustalara teşekkür, mal ve şöhretin câzibesi-bilme arzusu gibi kavram çiftleri ile ifade edilebilecek gerilimlerin içinde ve ardından vücuda gelebileceğini ileri sürebiliriz.³

Felsefe tekil bir varlık olan insanın tekilliğinin içerisinde ve ortasında tümelin peşinde olmaya çabalamasıdır; mümkün varlık olan insanın kendi mümkünlüğü içerisinde zorunluların peşinde olmasıdır; toplum olmadan canlılığını bile sürdürememesine rağmen insanın mantık ve felsefeyle toplumsallığın ötesine geçmeye kendini zorlamasıdır; ölümlü bir varlığın ölümlülük içerisinde ölümsüzün peşine düşmeye çabalamasıdır; etten kemikten, tekil, mümkün, yarın yaşayıp yaşamayacağı meçhul, anne babası olmadan hayatta kalamayan bir bebeklikten gelen, ya da her şey yolundayken amansız bir hastalığa düşüp zorunlu ihtiyaçlarını bile gideremeyecek bir duruma düşebilecek tekil bir varlık olan insanın, tüm bunların içindeyken soyut, tümel, zorunlu, ölümsüz, bakıma muhtaç olmayan suretleri aklına alarak tüm bunların nedeni olan, tüm mümkünâtı var eden, her şeyden müstağni, mükemmel, öncesiz ve sonrasız, tek ve bir olan İlk Sebep'in varlığının bilgisine yönelmeye çalışarak gerçekliğe ulaşma çabasının hasılasıdır. Yine felsefe anne babamıza, yakın çevre ve arkadaşlarımıza, bizi yetiştiren topraklara ve tarihimize, fiziksel yani tekil varlığımızın vücuda gelişine aracılık edenlere şükran borçlu olmak ile tekilin içindeyken tümelleri elde etme çabamızın vücuda gelişine aracılık eden, kendileri yine tekil varlıklar olup tümelleri akıllarında taşıyan ve bizim de akıllarımızda tümelleri meydana getirmemize aracılık eden ve zihinsel anlamda atalarımız olan filozofların ruhlarına, en nihayetinde Cenab-ı Hakk'a şükran borçlu oluşumuz arasındaki gerilimle birlikte icra edilen bir etkinliktir.

Bahsi geçen “gerilim”i bilfiil Aristoteles’in ifadeleriyle de somutlaştırebiliriz. İnsan politik bir hayvandır (Aristoteles, 2018, s. 159), filozof da bir insan olduğuna göre o da politik bir hayvandır. Ancak toplumsal bir varlık olarak yaşayabilen Aristoteles felsefe yaparken en yakını olan Platon’u (ö. MÖ 347) mu yoksa hakikati mi tercih edeceği gerilimini bilfiil kendisi de

³ İbn Rüşd’ün bunu başarmış olduğunu Aristoteles’in belli bir metni örnekliğinde göstermesi açısından bkz. (Tekin, 2017a). Tekillik ve tümellik arasındaki “gerilim” hakkında bilgi için bkz. (Varlık, 2021, ss. 27-32). “Gerilim” üzerine sohbetinden istifade ettiğim değerli meslektaşım Selami Varlık’a teşekkür ederim.



yaşamış ve Gazâlî'nin ifadesiyle "Platon'u severim, ancak hakikati daha çok severim" demiştir (Gazâlî, 2002, s. 11). *Nikomakhos'a Etik*'te kendisi de hakikati dostlardan daha çok sevdiğini açıkça söylemiştir (Aristoteles, 2007, ss. 13-14). Hakikat bizi en sevdiğimizden bile ayırıyorsa toplumun geri kalanını varın siz düşünün. Bu gerilimin üstesinden gelmek hiç de kolay olmasa gerektir. Deleuze'ün dediği gibi kendisi bir güç olmayan, güçlerle mücadeleyi de amaçlamayan, onlarla sadece bir gerilla mücadelesi veren felsefe bu gerilimi bilfiil kendi içinde de yaşamakta, tekildeki varlık buluşu nedeniyle kendisiyle de kimi zaman bir gerilla mücadelesi vermekte, vurup kaçmaktadır (Deleuze, 2006, s. 7). Felsefe bu çelişkilerin içinde varlık bulmaya çalışır. Bunu konumuz açısından, doğudaki felsefeler üzerine yapılan oryantalist araştırmalar ile bunların karşısında vücut bulan ve doğudaki felsefelerin hakkının teslim edilmesi gerektiğini savunan oksidentalist karşı koyuşların faydalı, heyecan ve coşku verici etkileri ile doğrudan felsefe metinleri ile uğraşmanın faydasız, durağan, sade, sıkıcı ve yorucu etkileri arasında ortaya çıkan gerilime bağlamak durumundayız. Acaba oryantalizm ve oksidentalizm daha ziyade tekil toplumsal, tarihsel ve siyasal varlığımızı temel alan tartışmaların sebebi olan perspektifler olarak var olmaya devam ederken –bu tartışmaların bizim açımızdan söz konusu haklılığını unutmaksızın ve bunların farkında kalarak– tüm bu tartışmaların içerisinden tümel ve evrensel olanı çıkarmayı deneyebilir ve yine böylesi gayeleri olabileceğini düşünebileceğimiz Batılı araştırmacılara haklarını teslim etmeye çalışabilir miyiz? Bu makale ilgili soruya olumlu yanıt verilmesi gerekliliği düşüncesinin tezahürü olarak yorumlanabilir.

Oryantalizmin farklı insani faaliyetleri içermekle birlikte daha ziyade Edward W. Said'in gündeme getirdiği yönüyle öne çıkması olağandır. Doğuya yönelik olarak hakkı teslim eden sayıca daha az tarihsel araştırmalar bizi fazla heyecanlandırmayabilir. Buna mukabil doğuya yönelik olarak hakkı teslim etmeyen, dahası onu ötekileştiren, küçümseyen, nesneleştiren sayıca da daha fazla olabilen tarihsel doğu araştırmaları ve bir adım daha ötesinde ise bu perspektiflerin tezahürlerini bilfiil yaşamış bir kişinin, yani Edward W. Said'in bahsi geçen, Batıdaki Doğü araştırmalarının ikinci durumuna özellikle dikkat çeken *Oryantalizm* adlı meşhur çalışmasının hepimizi uyandırması ve heyecanlandırması gayet doğaldır.



Edward Said'in gündeme getirdiği kışkırtıcı yönün de tabii haklılığı ortadayken oryantalizmin heyecanlandırıcı etkisi az olan bir örneğini gündeme getirmek tarafımızca yine de mühim görülmüştür. Burada kanaatimizce Arap-İslam mantık ve felsefe geleneği üzerine hakkını teslim edici bir perspektifle önemli çalışmalar yapmış ve bu alana hizmet etmiş bir düşünce tarihçisi olan Charles E. Butterworth'ün çalışma biçimi Fârâbî ve İbn Rüşd üzerine yaptığı değerlendirmelerden hareketle gündeme getirilecektir. Butterworth'ün Fârâbî ve İbn Rüşd üzerine yaptığı çalışmalardaki perspektifinin Fârâbî ve İbn Rüşd'ün Aristoteles üzerine yaptıkları çalışmalardaki perspektifleriyle benzerlik arz ettiğini düşünüyoruz. Bu nedenle öncelikle Fârâbî ve İbn Rüşd'ün çalışma tarzlarını ortaya koymaya çalışacak, Butterworth'ün tarzına ise sonra yer vereceğiz.

2. Felsefede Başka Toplulukların Birikimine Bakış Meselesi ve Fârâbî ile İbn Rüşd'ün Önceki Medeniyetlere ve Aristoteles'e Karşı Tavrıları

Makalede Charles E. Butterworth'ün İslam mantıkçılarından Fârâbî ve İbn Rüşd'ü değerlendirme tarzı ve onun üzerine en fazla çalışma yaptığı başta gelen iki İslam filozofu olan Fârâbî ve İbn Rüşd'ün Yunan felsefesine ve özelde Aristoteles'e nasıl baktıklarını ele alıyoruz. Ancak bunu bir adım daha öteye götürüp önce Aristoteles'in kendinden öncekilere bakışı üzerinde durulabilir ve devamında ilk İslam filozofu Kindî'nin (ö. 252/866) Aristoteles'in ilgili ifadelerini yorumlarken ortaya koyduğu görüşlere de kısaca yer verebiliriz. Bilindiği üzere Aristoteles felsefenin farklı alanlarına dair yazdığı metinlerin çoğunun ilk bölümlerini ilgili alanın konusuna dair kendisinden öncekilerin görüşlerinin tasvirine tahsis etmiştir. *Ruh Üzerine, Oluş ve Bozuluş* ve *Metafizik* bu anlamda ilk akla gelen eserler olarak zikredilebilir.⁴ Örneğin *Metafizik* küçük alfa kitabında Aristoteles hakikati bilmenin bir yönüyle zor bir yönü ile kolay olduğunu; zor çünkü kimsenin tek başına hakikatin bütününe elde edemeyeceği, kolay çünkü şöyle ya da böyle birçok kişinin belli derecede de olsa hakikate yaklaşımdan uzak kalamayacaklarını ifade etmekte ve hakikate ulaşma yolunda öncekilerden yardım almanın zorunluluğuna dikkat çekmektedir. Bu anlamda hakikate bir derece yaklaşanlar bir yana yanlış görüşler ortaya koyanlara bile teşekkür etmemiz bir gerekliliktir. Aristoteles şöyle devam ediyor:

⁴ Örnek olarak bkz. (Aristoteles, 2000, ss. 13-62, 2010, ss. 86-152, 2019, ss. 10-31).



O halde sadece görüşlerini paylaştıklarımız kişilere değil, daha yüzeysel görüşler ileri sürmüş insanlara da minnettar olmamız gerekir. Çünkü onlar da düşünme yetimizi geliştirmek suretiyle bize yardımda bulunmuşlardır. Şurası bir gerçek ki eğer Timotheos olmasaydı, lirik şiirimizin büyük bir kısmından yoksun olacaktık. Ancak eğer Phyrnis de olmamış olsaydı Timotheos'un kendisi olmayacaktı. Hakikat üzerine görüşler ileri sürmüş olan insanla ilgili olarak da aynı durum söz konusudur. Çünkü biz bazı filozoflardan bazı görüşler aldık. Ancak bu filozofların ortaya çıkmalarının nedeni, onlardan başkaları olmuştur (Aristoteles, 2010, ss. 145-146). (italikler bize ait)

Benzer hususa Kindî de dikkat çekmektedir. *İlk Felsefe Üzerine* adlı eserinde Kindî aynı bağlamda şunları söylüyor:

Hakbilirliğin gereği olarak bize düşen, hakiki ve ciddi konularda kendilerinden büyük ölçüde yararlandıklarımız şöyle dursun, basit ve küçük ölçüde yararlandıklarımızı dahi karalamamaktır. Her ne kadar bazı gerçekleri görememişlerse de bize intikal eden düşünce ürünleriyle onlar, bizim atalarımız ve ortağımız sayılırlar. O ürünler bize, onların hakikatine eremedikleri birçok bilgiye ulaşmak için bir yol ve bir araç olmuştur. Özellikle şu husus bizce ve dilimizi konuşmayan bizden önceki seçkin felsefecilerce çok iyi bilinmektedir ki, ne bir kişi ne de bir topluluk kendi çabasıyla gerçeği tam olarak kuşatabilmiştir. Çabaları sonucunda bunlar ya gerçek adma bir şey elde edememişler ya da gerçekle kıyaslanınca çok az şey elde edebilmişlerdir. Fakat her birinin gerçek adma elde ettiği o azıcık bilgiler biraraya toplanınca büyük bir değer oluşturmuştur.

O halde bize gerçeği büyük ölçüde getirenler bir yana onu azıcık olarak ulaştıranlara da şükür borcumuz büyük olmalı. Çünkü onlar kendi düşünce ürünlerine bizleri ortak ettiler ve sundukları mantiki önermelerle gizli gerçeklere ulaşmanın yollarını kolaylaştırdılar. Onlar olmasaydı bu kadar yoğun çalışmamıza rağmen doğru önermelerden hareketle sonucu çıkarıp bilinmeyene ulaşmamız mümkün olmazdı. İşte bu birikim, geçmiş yüzyıllardan beri zamanımıza kadar süregelen yoğun ve yorucu çabaların bir sonucudur. Bir kimsenin ömrü ne kadar uzun, çalışması ne kadar ciddi ve yoğun, fikri de ne kadar ince olursa olsun, zaman olarak kendisini kat kat aşan bu birikimi hayatı boyunca elde etmesi mümkün değildir.

Felsefede Yunanlıların seçkin kişisi olan Aristoteles bu konuda ne güzel söylemiştir: "Bize gerçek adma birşeyler getirenler bir yana, onların atalarına da teşekkür etmeliyiz. Çünkü onlar bunların varlık sebebi, bunlar da bizim gerçeğe ulaşmamızın sebebidirler."



Nereden gelirse gelsin, isterse bize uzak karşıt millletlerden gelsin, gerçeğin güzelliğini benimsemekten ve ona sahip olmaktan utanmamalıyız. Çünkü gerçeği arayan için gerçeğin dâba değerli birşey yoktur. O halde gerçeği eksik görmek ve onu söyleyeni ve getireni küçümsemek yakışık almaz. Hiç kimse gerçeği küçümsemez, tersine herkes ondan şeref duyar (Kindî, 2014, ss. 8-9). (italikler bize ait)

Fârâbî de felsefe yapma hususunda bize öncülük eden önceki toplumları ve filozofları açıkça anmaktan ve hakkı teslim etmekten çekinmemiştir. Gerçek ve olgunlaşmış felsefenin Yunanlılar arasında, Platon’la ve özellikle ve kâmil anlamda da Aristoteles’le varlık bulduğunu müteaddid defalar açıkça ifade etmiştir. Onun *Tabsilü’s-Sa’âde*, *Kitâbu’l-Hatâbe*, *Kitabu’l-Hurûf*, *el-Elfâzu’l-Müstâ’mele fi’l-Mantık* adlı eserlerinde bu hususa ilişkin önemli açıklamalarda bulunduğunu biliyoruz. Fârâbî *Tabsilü’s-Sa’âde*’de şöyle diyor:

Bu özelliğe cevap veren felsefe bize ancak Yunanlılardan, Platon ve Aristoteles’ten kalmıştır. Onların her ikisi de yalnız felsefeyi vermekle kalmamışlardır; aynı zamanda felsefeyi elde etmenin yollarıyla, bozulduğu veya sönüldüğünde onu tekrar yaratmanın yollarını da vermişlerdir. Biz önce Platon’un felsefesinin ilk kısmını anlatacak, sonra sonuna varıncaya kadar felsefenin geri kalan kısımlarını düzen içinde sergileyeceğiz. Aynı şeyi ilk kısmından başlayarak Aristoteles’in bize takdim etmiş olduğu felsefe ile ilgili olarak da yapacağız (Fârâbî, 1999, s. 96). (italikler bize ait)

Diğer bir örneği ise Fârâbî’nin *Kitâbu’l-Hatâbe*’sinden vermek mümkündür. Felsefenin ve düşünce tarzlarının yöntem bilimi yani mantık bilimi bağlamında Fârâbî şunları dile getiriyor:

Onlar Platon’un zamanına dek böyle yapmaya devam ettiler. Platon burhanî yolları ilk olarak fark eden, onları cedeli, sofistlik, retorik ve şiirsel yollardan ayıran ilk kişi oldu. Ancak Platon’da bu yollar –Aristoteles *İkinci Analitikler*’de onun kanunlarını ortaya koyuncaya dek– birbirinden onlar için tümel kanunlar koymaksızın sadece kullanım esnasında, bazı konularda ve boş vaktin ve üstün doğanın kendisini bu yollara yöneltmesi oranında ayırışmıştı. *Aristoteles burhanî yolların kendisi için açığa çıktığı, onlar için bilimsel bir sıra düzeni içerisinde tümel kanunlar koyan ve onları mantıkta sabitleştiren ilk kişidir* (Fârâbî, 2021, ss. 74-75). (italikler bize ait)

Fârâbî yine *Kitâbu’l-Hurûf*’ta “Bugün Araplar nezdinde var olan felsefe, Yunanlılardan nakledilmiştir” (Fârâbî, 2008, s. 87) diyerek Yunan



felsefesine ve Platon ve Aristoteles'e bakışını açıkça ortaya koymaktadır. Benzer ifadelerle *el-Elfâzü'l-Musta'mele fî'l-Mantık*'ta da karşılaşıyoruz (Fârâbî, 2016, ss. 83-84). Görüldüğü üzere Fârâbî kendilerine mantık ve felsefenin Yunanlılardan geldiğini, Yunanlılar içerisinde felsefede Platon'un çok ileri bir düzeyde olduğunu, felsefede kemal noktasını Aristoteles'in temsil ettiğini açıklıkla söylemektedir.⁵ Hakikati tahsil sürecinde çabalarından çokça istifade ettiği filozofların ne zaman, nerede yaşadıkları, hangi dili konuştukları, hangi millete ait oldukları Fârâbî açısından özel bir anlam taşımamaktadır.

Benzer bir bakış açısı İbn Rüşd'un metinlerinde de farklı vesilelerle karşımıza çıkmaktadır. *Faşlul-Makâl*, *Tefsîru Mâ Ba'det-Tabî'a* ve *Telhîsu Kitâbi'l-Kıyâs* bu bağlamda akla ilk gelen eserlerdir. İbn Rüşd *Faşlul-Makâl*'de şöyle diyor:

Kaldı ki bizden başkaları bu konu üzerinde araştırma yapmış ise açıktır ki, araştırdığımız alanda görüşleriyle bizi önceleyenlerden yardım almamız gerekmektedir; söz konusu "öteki" (gayr) ister bizim dinimizden olsun ister olmasın, fark etmez. Çünkü kurban kesmenin dine uygun olması için kesimde kullanılan aletin gereken şartları taşıması durumunda, bizim dinimizden olan veya olmayan birine ait olmasının bir önemi yoktur. "Bizden başkaları" (gayr) derken İslâm dininden önce (kable milletil-İslâm) yaşamış eskilerden (kudemâ) bu konular üzerinde araştırmada bulunanları kastediyorum (İbn Rüşd, 2019a, s. 29). (italikler bize ait)

İbn Rüşd yukarıda Aristoteles'in *Metafizik*'inden yaptığımız alıntı kısmı şerh ederken yine Kindî'nin de yukarıda verdiğimiz ifadelerine benzer ifadeler kullanmakta, konuya daha fazla açıklık getirmektedir. İbn Rüşd *Metafizik Büyük Şerhi*'nde şunları söylemektedir:

Aristoteles'in zikrettiği bu şey öncekilerle beraber sonradan gelenler hakkında da zorunludur. Şöyle ki kudemâ (öncekiler) sonra gelenlere göre çocukların babaları mesabesindedir. Ne ki bunların viladeti (babalığı) babaların viladetinden/babalığından daha üstündür. Çünkü [biyolojik] babalarımız cisimlerimizi tevhit ederken (cisimlerimizin meydana gelmesine sebep olurlarken) alimler nefislerimizi/zihinlerimizi tevhit eder/babalık ederler. Bu yüzden onlara şükranımız babalarımıza şükranımızdan daha çoktur; onlara karşı iyiliğimiz daha gereklidir;

⁵ Fârâbî'nin ilgili eserlerindeki aynı ifadelerini benzer bir bağlamda başka bir çalışmamızda da kullanmıştık. Aristoteles'in felsefe tarihinde konumlandırılışı meselesi ve Fârâbî'nin görüşleri için bkz. (Tekin, 2017b, ss. 386-396)



onlara muhabbetimiz *daba* şiddetlidir (fazladır); onların yolundan gitmek *daba* doğrudur. O bu maksadı tekit ederek diyor ki: sadece bize doğru görüşleri öğretmiş olan selefe ki bizim görüşlerimizle onlarınki aynıdır, teşekkür etmekle yetinmemeliyiz, *dahası aynı görüşte olmadıklarımıza da teşekkür etmeliyiz. Zira bunlar da eşyanın araştırılması hususunda söyledikleriyle akıllarımızı fiile çıkararak hakikatin idrak edilmesi gücünü bize vermişlerdir. Bu durum [yani şükran duyma] kendinden öncekiler nezdinde hakikatin bilgisinin azlığı, kendisinin onlardan sonra getirdiği hakikatin büyüklüğü ve hakikatin onun nezdinde kemale ermesi hususunda biricik olmasına rağmen Aristoteles için bile zorunlu ise ondan sonra gelen için Aristoteles'e teşekkür etmek, hakkını tanımak ve özel olarak şükran duymak bususunda kaç kat daha fazlası zorunludur düşününüz. O, bütün insanlık için düşünceleriyle, şerhleriyle ve açıklamalarıyla inayettir. Zira hükemâya özgü şeriat/kanun bütün mevcutları araştırmaktır. Zaten Hâlik Teâlâ'ya, Zâtı'nın bilgisinin hakikatine götürecek yarattıklarının bilgisini elde etmekten daha üstün bir ibadet olamaz ve O'nun nezdinde amellerin en üstünü ve bize de size de katından ibadetlerin en üstünü olan bu ibadetle amel edenleri ve itaatlerin en yücesi olan bu taati ifade edenleri [sunarak] en çok pay verdiği de [işte bu bilgidir] (İbn Rüşd, 2016, s. 52). (italikler bize ait)*

İbn Rüşd *Telhîsu Kitâbi'l-Kıyâs*'ta Aristoteles'i ilâhî inayetin insanlık türünün nihaî kemâlinin müşahhas bir örneği olarak meydana getirdiğini ifade etmektedir:

Bu adamın durumu ne kadar şaşkınlık vericidir, onun fitratı insanî fitratlardan ne kadar da farklıdır. Öyle ki *ilâhî inâyet onu adeta, biz insan topluluğunun, insan türü içerisinde insan olmak bakımından nihaî yetkinliğin duyulur ve işaret edilebilir bir örneği olarak ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı eskiler onu "ilâhî" diye isimlendiriyorlardı* (İbn Rüşd, 1992, s. 213). (italikler bize ait)

Anlaşılabileceği şekliyle İbn Rüşd için de Aristoteles'in hangi milletten olduğu, kökeninin ne olduğu, nereli olduğu özel bir önem taşımamaktadır. İbn Rüşd için asıl önemli olan şey Aristoteles'in, hakikatin bilgisinin elde edilişi sürecinde biz insanların anlam dünyasında ayrı, müstesna bir yer işgal ediyor olmasıdır. Filozofların "öteki"ne (*gayr*) bakışı, Aristoteles'i anlam dünyalarında konumlandırma biçimleri ve ona karşı geliştirdikleri tavırlara ilişkin benzer örnek ifadeleri çoğaltmak mümkündür. Biz burada bu kadarıyla iktifa edebiliriz.

Fârâbî ve İbn Rüşd gibi İslam mantıkçı ve filozofları açısından yaşamda peşinden koşulası en önemli insanî etkinlik felsefe yapmak ve



Yaratıcı'yı bilmektir. Hakikatin bilgisinin insanî takat ölçüsünce elde edilişi sürecinde faydalı olacak ne varsa bunu almaktan çekinmemek gerekmektedir. Bu anlamda hakikate isabette birikimlerinden istifade edeceğimiz toplumun ya da filozofların hangi tarihte, nerede yaşadıkları, hangi dili konuştukları, hangi dine veya mezhebe inandıklarının önemi ikincil hale gelmektedir. Öncelikle onların haklarını teslim etmemiz, onlara teşekkür etmemiz ve sonrasında mümkünse kendi yolumuzu çizmemiz lazımdır. İslam dünyasının yetiştirdiği, Arapça yazan, İslam dinine inanan Fârâbî ve İbn Rüşd'ün milattan önce 4. yüzyılda, Yunan'da yaşamış, Yunanca konuşup yazmış, Tek Tanrı'ya inanmış ancak vahye muhatap olmamış bir insan olan Aristoteles'e karşı tavırlarının nasıl olduğunu belirli oranda anlamış olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu anlamda Fârâbî ve İbn Rüşd özelinde mantık ve felsefe çalışması bağlamında "ben ve öteki ilişkisi"nin sağlıklı bir şekilde nasıl tesis edileceğinin örneklerini görmüş oluyoruz. Böylesi bir perspektif pek tabii ki mantık bilimi temelinde geliştirilebilir. Şimdi Amerikalı bir İslam mantıkçısı ve felsefecisi olan Charles E. Butterworth'ün tekil dünyasında bu İslam filozoflarının yani Fârâbî ve İbn Rüşd'ün nasıl konumlandırıldığını anlamaya geçebiliriz.

3. Charles E. Butterworth'ün Genelde İslam Mantık ve Felsefe Geleneğine Özelde Fârâbî ve İbn Rüşd'e Karşı Tutumu

Burada öncelikle Charles E. Butterworth'ün akademik geçmişi ve çalışmaları hakkında kısa bilgi vermek uygun olacaktır. Zira böylelikle kendisinin İslam mantık ve felsefe geleneği üzerine nasıl çalıştığı somut bir şekilde görülmüş olacaktır. Bunun ardından ise onun İslam felsefesi hakkında yaptığı değerlendirmelerden bahsedebilir ve kendisi için aslında coğrafi anlamda "öteki" olan ancak felsefi anlamda "kendisi" olarak gördüğü İslam düşünce mirasına bakışını ortaya koyabiliriz.⁶

⁶ Charles E. Butterworth 1938 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin Illinois Eyaleti'nde dünyaya gelmiştir. Lisans eğitimini sosyal bilimler alanında Michigan State Üniversite'sinde tamamlamış, ardından Fulbright bursu ile Fransa'ya gitmiş, burada önce Bordeaux Üniversitesi'nde François Bourricaud (ö. 1991) ile çalışmıştır. Raymond Aron'un (ö. 1983) ve dolaylı olarak da Emile Durkheim'in (ö. 1917) öğrencisi olan François Bourricaud, Jean-Jacques Rousseau (ö. 1778) uzmanı olmadığı için Butterworth'e Nancy Üniversitesi'nde Robert Derathe ile çalışmasını önermiş, bunun üzerine Butterworth eğitime burada devam etmiş ve Jean-Jacques Rousseau üzerine hazırladığı tezi ile doktorasını burada tamamlamıştır. Butterworth aslında doğrudan siyaset felsefesi üzerine çalışmak istemektedir ve bunun için en uygunu Amerika'da Chicago Üniversitesi'nde Leo Strauss ile çalışmaktır. Bu nedenle



Butterworth iyi derecede Fransızca bilmesine, Fransa’da doktora yapmış olmasına rağmen siyaset felsefesi çalışmasına Batı felsefesi üzerinden değil de İslam felsefesi üzerinden devam etmeyi tercih etmiştir. Kendisinin bu kararı vermesinde hocası Leo Strauss’un (ö. 1973) yönlendirmesi çok etkili olmuştur. Butterworth’ün Arap-İslam felsefesi çalışmaya karar vermesinde Leo Strauss’un bir derste Arap-İslam felsefesi ve İbrani-Yahudi felsefesi bilmeyen birinin gerçek anlamda bir felsefe tarihi çalışması yapamayacağına dair ifadeleri belirleyici olmuştur. Butterworth böylelikle İslam felsefesi üzerine çalışmaya karar vermiş ve yine Leo Strauss’un önerisi ile Muhsin Mehdî (ö. 2007) ile tanışmıştır (Tekin, 2018, s. 877). İslam felsefesi çalışabilmenin ilk şartı Arapça bilmektir. Butterworth bunun için 60’lı yılların başında Harvard Üniversitesi’nde yaz okulunda Arapça dersleri almış, sonrasında yazları Arap ülkelerinde Arapça çalışmaya devam etmiş, 1964-1965 eğitim-öğretim yılında bir yıl Mısır’da Aynü’ş-Şems Üniversitesi’nde kalmış, burada Arapça çalışmanın yanı sıra Abdurrahman Bedevî (ö. 2002) ve Muhammed Abdulhâdî Ebû Rîde (ö. 1991) ile İslam felsefesi çalışmıştır. Butterworth Chicago Üniversitesi Political Science’taki doktorasını 1966 yılında Leo Strauss ve Muhsin Mehdî’nin danışmanlığında tamamlamıştır. Tezinin başlığı *Rhetoric and Reason: A Study on Averroes’ Commentary on Aristotle’s Rhetoric* (Retorik ve Akıl: İbn Rüştün Aristoteles’in Retorik’ine Yazdığı Şerh Üzerine Bir Çalışma) şeklindedir. Butterworth İslam siyaset felsefesi alanında yapmak istediği çalışmayı İbn Rüştün *Telhîsu Kitâbîl-Hatâbe*’si üzerinden gerçekleştirmiştir (Tekin, 2018, ss. 876-877).

Charles E. Butterworth doktora sürecindeki seyahatlerine doktora sonrasında da devam edecektir. Zira kendisi neredeyse her yıl belirli sürelerle Orta Doğu’ya gittiğini, özellikle yazları iki ay, kışları ise bir buçuk ay Mısır’da kaldığını, bununla birlikte bazen bir yıl ya da iki yıl geçirecek şekilde Mısır’da kalmaya devam ettiğini belirtmiştir (Tekin, 2018, s. 876). Butterworth bu seyahatleri ile birlikte Arap-İslam felsefesi, özellikle de mantık ve siyaset bilimini konu alan metinler üzerine çalışmaya devam etmiştir. Doktoradan sonra özellikle İbn Rüştün *Mantık Küçük Şerhleri* (*Cevâmi’u’l-Mantık*) ve Aristoteles’in mantık kitapları üzerine yazdığı

Fransa’daki doktorasını bitirdikten sonra Amerika’ya dönüp Chicago Üniversitesi’nde yeniden yüksek lisans ve doktora yapmıştır. Bkz. (Tekin, 2018, s. 875).



*telhîs*lerin (orta şerhlerin) incelenmesi, tahkiki ve tercümesi üzerinde yoğunlaşmış ve yayın yapmıştır. İbn Rüşd'ün *Mantık Küçük Şerhleri*'nden üç tanesinin inceleme, tahkik ve tercümesini kapsayan *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric" and "Poetics"* adlı kitap (Averroes, 1977) ve İbn Rüşd'ün *Telhîsu Kitâbi'l-Makûlât*, *Telhîsu Kitâbi'l-İbâre*, *Telhîsu Kitâbi'l-Kıyâs*, *Telhîsu Kitâbi'l-Burbân*, *Telhîsu Kitâbi'l-Cedel* ve *Telhîsu Kitâbi'l-Şîr*'inin Mahmûd Kâsım (ö. 1973) ve Ahmed Abdülmecîd Herîdî ile birlikte yaptığı tahkikli neşri bunlara örnek verilebilir (Tekin, 2018, s. 872, dn. 2). Bu tahkik çalışmalarına kimi zaman içindekiler şeklinde Arapça uzun özetler, kimi zaman uzun inceleme yazıları da eklemiştir. Örneğin Mahmûd Kâsım ve Ahmed Abdülmecîd Herîdî ile birlikte hazırladığı *Telhîsu Kitâbi'l-Kıyâs*'ın içindekiler kısmı kırk bir sayfa iken (İbn Rüşd, 1983, ss. 7-47) *Telhîsu Kitâbi'l-Şîr*'e kendisinin yazdığı Arapça inceleme yazısı yirmi beş sayfadır (İbn Rüşd, 1986, ss. 19-43, 2019b, ss. 57-77). Butterworth İslam mantıkçısı ve filozoflarının önemli bazı eserlerini İngilizceye de çevirmiştir. Bunlara örnek olarak Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* ve *Telhîsu Nevâmisi Eflâtun* ve İbn Rüşd'ün *Faslu'l-Makâl*, *Telhîsu Kitâbi'l-Makûlât*, *Telhîsu Kitâbi'l-İbâre* adlı kitaplarının İngilizce çevirileri verilebilir (Alfarabi, 2015; Averroes, 1983, 2001). Butterworth'ün ilgili çalışmalarına örnek olarak burada bu kadarı ile yetinebiliriz. Bunlar Butterworth'ün çalışmalarının özellikle Fârâbî ve İbn Rüşd'ün mantık ve siyaset alanına ilişkin eserleri üzerine yoğunlaştığını göstermektedir. Bununla birlikte kendisinin Kindî, Râzî (ö. 925), Musa b. Meymûn (ö. 1204), İbn Haldûn (ö. 1406) gibi İslam mantıkçıları ve filozofları üzerine de çalışmalar yaptığı bilinmektedir (Butterworth, 2020).

Charles E. Butterworth'ün, Edward W. Said'in haklı olarak bahsettiği "oryantalistler" sınıfına dahil edilemeyeceğinin en büyük kanıtı onun akademik yaşamı ve çalışmalarıdır. Bununla birlikte onun doğrudan İslam kültürel mirası ve Fârâbî ve İbn Rüşd gibi İslam filozofları hakkında yaptığı değerlendirmeler de önemlidir. Şimdi burada onun bu iddiaları kanıtlar nitelikte gördüğümüz metinlerinden örnek pasajlar verebiliriz. Butterworth'ün İslam siyaset felsefesi ve kültürlerarası iletişim hakkındaki genel değerlendirmelerine şöyle bir örnek verilebilir:

İslam siyaset felsefesini geliştirenler doğrudan doğruya bu meseleyi ele almakta ve böyle yapmakla çağdaş müslüman aktivistlerin, İslam ile ilgilenen



alimlerin ve genel olarak düşünen her insanın dikkatini çekmektedirler. Bunlar, meseleyi önfiksiz ve doğrudan ele aldıkları için, dini inanç ve siyasi uygulama arasındaki ilişki hakkında açık bir şekilde düşünebilmektedirler. *Netice itibariyle, dini ve kültürel geçmişimiz ve dayanaklarımız ne olursa olsun, onların öğretilerinden ziyadesiyle istifade edebiliriz* (Butterworth, 1993, s. 84). (italikler bize ait)

Batıda eğitim görmüş Müslümanlar, neredeyse on yıldır Batı ilminin, özellikle de sosyal ilimlerin, geleneksel İslami ilimler üzerinde nasıl bir etki yaptığını, İslami ilimlerin de Batı ilmini nasıl zenginleştirdiğini araştırmaktadırlar. Bu çalışmalar, Şeriat'ın tatbiki isteginin altındaki probleme en üst seviyede eğilir ve kültürlerin karşılıklı olarak birbirlerini bir suretle anlamayı başarmaları için çağdaş en iyi imkanı teşkil ederler. *Yine bu çalışmalar, Batı ve İslam kültürüyle ilgilenenlere başka bir kültürü daha derinliğine araştırıp keşfetmeleri ve böylece diğer kültürleri ve kendi kültürlerini daha iyi anlayabilmeleri için yegane fırsatı teşkil ederler* (Butterworth, 1993, s. 85). (italikler bize ait)

Hem Batılı hem de Müslüman düşünürlerin, siyasi sistem ve istikrar, şahsa ait olanla kamuya ait olan ve dini inanç ile cemaat doktrini ayrımları ile ilahi vahiy hakkındaki yaklaşımlarını yeniden düşünmeleri her zamankinden daha çok gereklidir. İslam hakkında bir Müslüman alim kadar bilgili olduğumu öne sürmek haddini bilmezlik olur; fakat İslam kültürünün bu hararetli tartışmanın merkezini teşkil eden son derece önemli bir kısmı hakkında pek çok şey de bilmekteyim. *İslam siyaset felsefesinin gelişimi hakkındaki analizime, ana hatları burada çizilen çerçeve içerisinde şekil verilmiştir ki, bu da Batılı meslektaşlarımızla Batılı olmayan meslektaşlarımız arasında başlatılması gereken diyaloga doğru atılmış önemli bir adım olacak hizmette bulunmaktadır* (Butterworth, 1993, s. 85). (italikler bize ait)

Benzer önemli yorumları Butterworth diğer bazı metinlerinde de yapmış ve İslam dinine ve İslam felsefesine hak ettiği değeri vermeye çalışmış, dahası doğrudan İslam'ın Batı kültürü ve düşüncesinin oluşumundaki büyük rolü hakkında önemli değerlendirmeler yapmıştır. Butterworth "Islam and Civilization" adlı yazısında şöyle diyor:

Şimdi Batı'da, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nde, İslam'a ve onun emirlerine riayet edenlere [karşı oluşan] ilgi, her ikisi hakkındaki acı verici bir cehaletin göstergesidir. Graham Fuller'in, yakınlarda çıkan "*İslamsız Bir Dünya*" (*A World Without Islam*) adlı kitabında ikna edici bir biçimde tartıştığı



üzere, *Batı kültürü Müslümanlara olduğu kadar İslam'a da çok şey borçludur; ve şayet İslam varlığa gelmeseydi ya da yok olsaydı, (Batı kültürü) büyük ölçüde yoksul/verimsiz kalırdı. Kaybedilen zenginlikler dinden olduğu kadar onun doğurduğu medeniyetten de kaynaklanacaktır.* İslam'a ve daha geniş bir Arap kültürel geleneğinin bir bölümü ve parçası olarak onun ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine vurgu yapılmak suretiyle, burada her ikisi de ele alınmayı hak ediyor (Butterworth, 2012, s. 94).

Butterworth yazısında İslam kültürünün bilim, felsefe, şiir, edebiyat vb. birçok alandaki üstün başarısı, Yunan felsefesini muhafaza ve yeniden inşa edişi, sonrasında Latin dünyanın ve Batı'nın İslam kültürü sayesinde felsefe ile tanışması üzerinde durmaktadır. İslam felsefesinin Batı'ya etkisi hususunda Fârâbî ve İbn Rüşd'e özellikle vurgu yapmakta, bununla birlikte İbn Haldun, İbn Sînâ ve İbn Tufeyl (ö. 1185) gibi birçok filozofu da zikretmektedir. Devamında ise İslam ülkelerindeki mimari yapıların olağanüstülüğünden bahsetmekte ve Batı'nın İslam'a olan borcunu “*Özetle, Arapça ve İslam öğrenimi olmasaydı Batı medeniyetinin bugünkü kadar zengin olması pek mümkün olmazdı*” diyerek açıkça ifade etmektedir (Butterworth, 2012, s. 103).

Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, *Fusûl Münteza'a* ve *Kitâbu'l-Hurûf* gibi önemli eserlerini İngilizceye çeviren Butterworth, Joel L. Kraemer'e (ö. 2018) armağan olarak çıkarılan *Adaptations and Innovations* isimli kitaba yazdığı “Al-Fârâbî's Introductory Sections to the *Virtuous City*” başlıklı yazıda hocası Leo Strauss'un işaret ettiği bazı hususları gündeme getirerek Fârâbî'nin ve felsefesinin felsefe yapmak ve felsefe tarihi açısından ne kadar yüksek bir önemi haiz olduğuna dikkat çekmektedir. Burada Butterworth kendi bakış açısını Strauss'un ifadeleri ile dile getirmeyi tercih etmektedir. Bu ifadeler hem hocası Strauss'un hem de Butterworth'ün bir İslam filozofu olan Fârâbî'ye ne kadar değer verdiklerini göstermektedir. Bu ifadelere örnek olarak şu pasajı verebiliriz:

Yaklaşık yetmiş yıl öncesinde Leo Strauss (1899-1973) Yahudi filozof Shem Tov ben Joseph ibn Falaquera'nın (1225-1295) *Reschith Chokmah* [adlı eserine], Fârâbî'nin *Tabsilü's-sa'âde* [adlı eserinin] ikinci ve üçüncü kısımlarının yani *Felsefetü Eflâtûn* ve *Felsefetü Aristûtâlîs* [adlı kısımlarının] yeniden inşası olarak işaret etmiştir. *İhsâu'l-ulûm*, *el-Medînetü'l-fâzıla*, *es-Siyâsetü'l-medeniyye* –ki bunlar için Strauss Fârâbî'nin “temel/merkezî yazıları” terimini kullanır– yakın zamanlarda [yayınlanıp] ortaya çıktığında Strauss, bunların *Tabsilü's-sa'âde*'nin



yeni tahkikiyle beraber (*along with the reconstructed Attainment*) dikkatli bir tetkikiyle “onun [Fârâbî’nin] öğretisinin yorumlanması böylelikle mümkün olmuştur” demek anlamına geldiğini söylemiştir. Maimonides’in çalışmaya değer tek yazar olarak [ifade ettiği] coşkulu Fârâbî övgüsüne ve *es-Siyâsetü’l-medeniyye*’nin özel değerine dönüp yeniden kulak kesilerek Strauss okurlarını böylesi zeki bir düşünürün (yani Maimonides’in) bu açıklamasına ehemmiyet göstermeleri yolunda teşvik etmiş ve Fârâbî’nin önemini veciz bir şekilde şöyle hülâsa etmiştir: “Onların gerçekten [aralarındaki] devasa bağlantılar hakkındaki bu otoriter [retorik] açıklamaları [bırakıp] Ortaçağ İslam ve Yahudi felsefesinin anlaşılması yönünde sonuçlar çıkarılmasının zamanı gelmiştir. Karşımızda felsefe tarihinin bu döneminin başlangıcındaki sadece bir “öncü” değil, *fakat Platoncu ve Aristotelesçi felsefenin sonraki gelişimi için zemin kuran ve felsefe tarihinin basitçe gelişimi anlamında ona yeniden hayat verme görevini üstlenirken dahi onun sınırlarının ötesine geçebilen/aşan yüce (over-towering) bir zihin durmaktadır.*” *Tahsilü’s-sa’âde*’nin üç bölümünün tümünün tam bir tahkikli metnine, yine onun farklı çevirilerine ve yanı sıra diğer çalışmaların geliştirilmiş edisyonları ve birçok çevirisine sahip kişiler olarak bizler bugün Strauss’un gür sesli tavsiyesini daha iyi takip edebilecek bir durumdayız (Butterworth, 2007, ss. 27-28). (italikler bize ait)

Butterworth hocası Muhsin Mehdî’nin Fârâbî’nin *Felsefetü Eflâtûn* ve *Felsefetü Aristûtâlîs* adlı eserlerinin çevirisini yaptığı kitaba yazdığı giriş yazısında Fârâbî’nin İslam dünyasındaki kurucu rolüne, İbn Sînâ, İbn Tufeyl, İbn Rüşd ve Musa b. Meymûn gibi isimlere nasıl öncülük ettiğine ve Hristiyan dünyasındaki Aristotelesçi felsefenin meydana gelmesindeki etkisine vurgu yapmaktadır. Bu yazısında Butterworth şöyle diyor:

Yaklaşık olarak 11 asır önce, klasik siyaset felsefesinin gerçek anlamına dair arda kalan ne varsa (*any memory of the true meaning of classical political philosophy*) yeryüzünde kaybolmanın eşiğine gelmişken, Fârâbî (Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlûg el-Fârâbî, ykl. 870-950) İslam dünyasının içerisinde olağanüstü bir yeniden ihya projesinin fitilini ateşlemiştir. Fârâbî Platon ve Aristoteles’in, “gerçek felsefe”yi, “bozulduğunda ya da ortadan kalktığı”nda “yeniden kurmanın yolları” hakkındaki açıklamalarını rehber edindiğini ifade etmiştir. Fârâbî olağanüstü bir başarı göstermiş ve Aristoteles’ten sonra “ikinci öğretmen” olmuştur. O, Ortaçağ dünyasında Arap-İslam kültüründe bir Aristotelesçi/Platoncu siyaset felsefesi geleneğinin ortaya çıkmasını



sağlamıştır ki, bu geleneğin en parlak yıldızları İbn Sinâ (980-1037), İbn Tufeyl (ykl. 1110-1185), İbn Rüşd (1126-1198) ve Maimonides'tir (1135-1204). Fârâbî'nin itici gücü bu büyük/yüce araçlar yoluyla Hristiyan dünyasında Ortaçağ Aristotelesçiliğinin temel ilham kaynağı olmuştur (Butterworth & Pangle, 2001).

Butterworth Fârâbî üzerine yazdığı başka bir yazısında da filozofla ilgili önemli açıklamalarda bulunmaktadır:

Genişlikleri ve derin öğrenimleri bakımından olağanüstü olan bu yazılar, tüm bilimlere yayılıyor ve felsefenin her alanını kucaklıyor. Fârâbî'nin matematiğe olan ilgisi, Eukleides'in *Unsurlar*'ı ve Ptolemaios'un *Almagest*'i üzerine yapılan yorumların yanı sıra müzik tarihi ve teorisi üzerine çeşitli yazılarda da kanıtlanmaktadır. Aslında *Büyük Müzik Kitabı* bu konuda Arapça yazılmış en önemli eser olabilir. Ayrıca Aristoteles'in mantık yazıları üzerine çok sayıda yorum yazmıştır, Stageirali'nin fizik yazıları hakkında bilgi sahibidir ve *Nikomakhos'a Etik* üzerine günümüze kadar ulaşmamış kapsamlı bir yorumuyla itibar kazanmıştır (Butterworth, 2015, s. 1).

Fârâbî'nin İslam felsefesi ve hatta Batı felsefesi açısından önemine vurgu yapan Butterworth bu çalışmasında Iraklı bir İslam felsefecisi olan hocası Muhsin Mehdî'nin de İslam felsefesi, Fârâbî ve İbn Haldûn gibi düşünürler üzerine yapılan modern dönem çalışmalara öncülük ettiğinden bahsetmekte, bunun yanı sıra Fârâbî'nin Platon ve Aristoteles için söylediği sözü hocası için yeniden dile getirmektedir. Butterworth, Muhsin Mehdî'nin bize felsefe bozulduğunda yahut ortadan kalktığında onu yeniden nasıl kuracağımızı öğrettiğini söylemekte ve böylesi bir övgünün onun için abartı olmayacağını eklemektedir (Butterworth, 2013, ss. 333-334).

Butterworth'ün Fârâbî hakkındaki değerlendirmelerine daha fazla yer vermek mümkündür, ancak verilen örnek pasajlar dahi Amerikalı bir coğrafî oryantalist olan Butterworth'ün Doğu İslam dünyasının büyük filozofu Fârâbî hakkındaki kadirşinas değerlendirmelerini anlamamız açısından yeterli sayılır diye düşünüyoruz. Şimdi onun İbn Rüşd hakkındaki değerlendirmelerine geçebiliriz.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Butterworth'ün doktora tezi İbn Rüşd'ün *Telhîsu Kitâbî'l-Hatâbe*'si yani Aristoteles'in *Retorik* adlı eseri üzerine yazdığı *Retorik'in Orta Şerhi* hakkındadır. Butterworth İbn Rüşd'ün altı mantık kitabının tahkikini yapmış, bunlardan üçünü İngilizceye çevirmiş,



bununla birlikte onun *Mantık Küçük Şerhleri*'nin üçünü yayınlamış, geri kalan dokuzu üzerine ise çalışmaya devam etmiştir. Dolayısıyla onun mesaisinin önemli bir bölümünü İbn Rüşd'ün özellikle de mantık bilimine dair kaleme aldığı eserlere ayırdığı görülmektedir. Butterworth doktora tezinin hemen başında İbn Rüşd'ün Aristoteles'in *Retorik*'ini ve diğer eserlerini yorumlama konusundaki dehasını şu sözlerle ifade etmiştir:

[Tezde] Aristoteles'in yapıtına ilişkin çalışmanın İbn Rüşd'ün *Telhîs*'ine dair incelemeyle birlikte ele alınmasına karar verilmiştir. Çünkü İbn Rüşd farklı bir kültürden gelen antik bir öğretinin yeni bir bağlamda nasıl sunulabileceğine ilişkin iyi bir örnek ortaya koymaktadır. İbn Rüşd Aristoteles'in anlatı ve tartışmalarını çok dikkatli bir üslupla yorumlar ve anlatır. Böylece o aksi taktirde ihmal edilebilecek olan bir çok düşünceyi erişilebilir hale getirir. Aristoteles'in en yetkin (*par excellence*) şarihi olarak sahip olduğu ün de, onun yapısını bu açıdan cazip bir tercih haline getirir. Aristoteles'in geri kalan tüm talebelerinden daha fazla Aristoteles'in öğretisini sonraki nesillere aktarma konusunda bir dönem en geniş övgüye layık görülen kişi de odur. Bununla birlikte, İbn Rüşd aynı zamanda siyaset hakkında birçok yönden Aristoteles'ten farklılık gösteren bir öğreti ortaya koyar ki, bu öğreti onun kendi siyasal ilgileriyle daha uyumludur (Butterworth, 1966, ss. iv-v).

Butterworth *Mantık Küçük Şerhleri*'nin üçünü yayımladığı kitabının ön-sözünde modern dönemde Batı'nın İbn Rüşd'ün eserlerine ilgisizliğinden şikâyet etmiş ve İbn Rüşd'ün Aristoteles yorumlarının felsefe tarihindeki önemine dikkat çekmiştir. Butterworth bu durumu büyük bir talihsizlik şeklinde nitelemiştir. Zira ona göre İbn Rüşd de Aristoteles gibi insanlığın tümel-evrensel meseleleriyle yoğun bir biçimde meşgul olmuş ve bu çabasını eşsiz yorumlama tarzıyla somutlaştırmıştır (Butterworth, 2009, s. 82).

Benzer değerlendirmelere İbn Rüşd üzerine yaptığı diğer çalışmalarda da rastlayabiliriz. Bu anlamda diğer bir örnek onun *Faslu'l-Makâl* çevirisine yazdığı giriş yazısından verilebilir. Butterworth burada İbn Rüşd'ün şerh tarzındaki başarısını ön plana çıkarmaktadır:

İbn Rüşd tüm eserlerinde kendine has bir üslup sergiler. Bu üslup doğrudan ve güçlüdür ve önümüzdeki çalışmada [yani *Faslu'l-Makâl* de] savunularını üstlendiği her iki filozofun [yani Fârâbî ve İbn Sînâ'nın] üslubundan da oldukça farklıdır. Her ikisi gibi o da soruları inatçı bir kararlılıkla ele alır (Butterworth, 2001, s. xvi).



Bu örnek pasajlardan da anlaşıldığı üzere Butterworth İbn Rüşd'ün felsefe tarihindeki yerini çok mühim görmekte, İbn Rüşd'ün Aristoteles'in mantık ve felsefe eserleri üzerine kaleme aldığı şerhlerin düşünce tarihinde önemli bir yer işgal ettiğini düşünmekte ve mantık ve felsefenin evrensel meselelerini anlamada bize yol gösterici olmaya devam ettiğini dile getirmektedir.

Son olarak Charles E. Butterworth'ün Edward W. Said'in *Oryantalizm* kitabındaki iddialarına yaklaşımından da kısaca bahsetmek uygun olacaktır. Zira Butterworth, Bryan S. Turner'ın *Marx and the End of Orientalism* adlı kitabıyla birlikte Said'in *Orientalism* kitabına 1980 yılında, yani kitap çıktıktan iki yıl sonra bir tanıtım yazısı yazmıştır (Butterworth, 1980, ss. 174-176). Butterworth Said'in kitabına yönelik bazı eleştirilerde bulunmakta, bunun yanı sıra aynı zamanda kitabı övmektedir. Eleştirme nedeni Said'in eski oryantalistlerin ve çağdaş dönemdeki bazı oryantalistlerin yanlış çalışma tarzlarını çokça genellemesi, oryantalizmi siyasi ve kültürel çevrenin zorunlu sonucu olarak görmekle kendisinin böylesi bir genellenmenin nasıl dışına çıkabilmiş olduğunu açıklayamaması, değerlendirmelerinde aşırılığa (*overkill*) varması, belirli görüşleri farklı anlamlar ortaya çıkaracak şekilde yorumlaması, kimi zaman ise dikkatsizlikten kaynaklı hatalar yapması, çevirilerinde kusurlar olması ve transliterasyon yanlışlarına düşmesidir. Bu eleştirilerle beraber kitaba yönelik çok olumlu değerlendirmelerde de bulunmuştur. Butterworth Said'in *Oryantalizm* kitabında yetkin bir oryantalizm entelektüel tarihi ortaya koyduğunu, geniş çaplı bir konuyu öğrendiğince kapsamlı bir şekilde ele alabilmiş olduğunu, hem uzmanına hem de genel okuyucuya hitap edebilen bir üslup kullanabildiğini ve çok farklı disiplinlerle ilgili ikincil literatüre hakim bir bilgi birikimini sergileyebilmiş olduğunu ifade etmiştir (Butterworth, 1980, ss. 175-176). Butterworth, eserin entelektüel bir yapıt (*intellectual tour de force*) olduğunu belirtmiş ve tanıtım yazısını “Dolayısıyla, Said'in temel önkabulünün sağlamlığı konusunda şüpheli olsam da, açıklamalarının netliğine, gücüne ve kapsamlılığına hayran olmaktan kendimi alamıyorum” diyerek sonlandırmıştır (Butterworth, 1980, s. 176).

Sonuç

Felsefenin usûlü olan mantık ve bu usûl ile icra edilebilen bir akli etkinlik olarak felsefe yapmak etten kemikten politik bir hayvan olan insan



için gerçekten zordur. Filozof hem içinde yetiştiği topluma olan şükran borcunu ödemek hem de yine yetiştiği toplumun gelişimine katkıda bulunmak uğruna kimi zaman toplumsallığın sınırlarını zorlamaya çalışmakta, tekilliği içerisinde tümelliğe doğru uzanmayı denemektedir. Böylesi bir çaba belki de insan için düşünsel anlamdaki en zor etkinlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak felsefe yine de böylesi bir zorluğu göğüsleyerek yapılabilir.

Fârâbî ve İbn Rüşd İslam mantık ve felsefe geleneğinin en önde gelen isimlerindendir. Hem Fârâbî hem de İbn Rüşd kendi tekil dünyaları içerisinde yaşarken bu dünyanın varlığına varlık katmak amacıyla tekil dünyanın şartlarını zorlayarak felsefe yapabilmişlerdir. Bunu başarabilmenin ön koşulu olarak mantıksal bir perspektifle kendileri karşısındaki ötekini doğru konumlandırabilmeyi başarabilmişler, mantık ve felsefeyi tahsilde Yunanlıların, Platon'un ve özellikle de Aristoteles'in ne kadar önemli olduğunu açıkça ifade edebilmişlerdir. Hakikati elde etme sürecinde bize katkı sağlayacak milletlerin ve şahısların hakikat olarak ortaya koydukları ne varsa bunları almak hususunda tereddüt göstermememiz gerektiğini belirtmişler, dahası bunu bilfiil gerçekleştirmişlerdir. Zira onların metinleri bunun en açık örnekleridir. Bu filozofların yaptıkları çalışmaların, yetiştikleri İslam kültür dünyasında kimi zaman çok sert tepkilerle de karşılaştığı bilinmektedir. Klasik dünyada olduğu gibi modern dünyada da bahsettiğimiz ikilemler varlığını devam ettirmektedir. Modern dönemlerde de tekil dünyalarımız ve bunlar arasındaki politik tavır alışlar ile tümel dünyalarımız ve bunların hakikate ilişkin ortaklıkları arasında gidip gelebilmekteyiz. Oryantalistlerin Doğu'da ve İslam dünyasında düşünsel, sanatsal, kültürel birçok alanda ortaya konulmuş olan muhteşem ürünlere yönelik haksız değerlendirmeler yaptıklarını biliyor ve bunları kabul etmiyoruz. Ancak bu tavır alışımız bizi "ötekileştiren" ötekiler arasındaki hakikat arayıcılarının çabalarına yönelik hakkaniyetli tutumlar geliştirebilmemize engel olmamalıdır. Bu anlamda Fârâbî ve İbn Rüşd gibi İslam filozoflarının tavırları bize örneklik teşkil edebilir.

Bir İslam mantıkçısı ve felsefecisi olan Charles E. Butterworth'un coğrafi bir oryantalist olabileceğini, düşünsel anlamda bir oryantalist olmadığını söyleyebiliriz. Zira kendisi hayatını İslam mantıkçıları ve filozoflarının eserleri üzerine çalışmaya adanmıştır. Özellikle Fârâbî ve İbn Rüşd üzerine çalışan Butterworth felsefi perspektif olarak da onları örnek almıştır.



Yüzlerce yıl öncesinde Fârâbî ve İbn Rüşd gibi İslam filozofları tümelliğe ulaşma sürecinde kendi tekilliklerinde Yunanlıları ve Aristoteles'i nasıl konumlandırmışsa Butterworth de İslam'ı ve Fârâbî ve İbn Rüşd'ü kendi tekil dünyasında benzer biçimde konumlandırmıştır diyebiliriz. Böylesi bir konumlandırış mantıksal bir perspektifle yani tümele yönelmeyi seçerek oryantalist ve oksidentalist tutumların tekil amaçlarının bilincinde olmakla birlikte bunları aşabilmekle mümkün gözükmektedir. Fârâbî ve İbn Rüşd kendi dönemlerinde bunu başarabilmişlerdir. Çağdaş bir İslam mantıkçısı ve felsefecisi olan Charles E. Butterworth de alanıyla ilgili yaptığı çalışmalarıyla böylesi bir başarıyı gösterebilmiştir. Kanaatimizce Butterworth'ün bu başarısının temelinde de onun mantık çalışmaları ve mantıkçı perspektifi yatmaktadır. Bundan dolayı onun, Edward W. Said'in vurguladığı anlamıyla bir oryantalist olarak değerlendirilebilmesi mümkün değildir.

Kaynaklar

- Alfarabi. (2015). *The Political Writings II: "Political Regime" and Summary of Plato's Laws* (C. Butterworth, Çev.). Cornell University Press.
- Aristoteles. (2000). *Rub Üzerine* (Z. Özcan, Çev.). Alfa Yayınları.
- Aristoteles. (2005). *İkinci Çözümlemeler* (A. Houshiary, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles. (2007). *Nikomakhos'a Etik* (S. Babür, Çev.). BilgeSu Yayıncılık.
- Aristoteles. (2010). *Metafizik* (A. Arslan, Çev.). Sosyal Yayınlar.
- Aristoteles. (2018). *Politika*, (Ö. Orhan, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Aristoteles. (2019). *Oluş ve Bozuluş* (Y. G. Sev, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Averroes. (1977). *Averroes' Three Short Commentaries on Aristotle's "Topics", "Rhetoric" and "Poetics"* (C. Butterworth, Çev.). State University of New York Press.
- Averroes. (1983). *Averroes' Middle Commentary on Aristotle's Categories and De Interpretatione* (C. Butterworth, Çev.). Princeton University Press.
- Averroes. (2001). *The Book of Decisive Treatise: Determining the Connection Between the Law and Wisdom, and Epistle Dedicatory* (C. Butterworth, Çev.). Brigham Young University Press.



- Butterworth, C. (1966). *Rhetoric and Reason: A Study on Averroes' Commentary on Aristotle's Rhetoric*. The University of Chicago Press.
- Butterworth, C. (1980). Orientalism. By Edward W. Said. (New York: Pantheon Books, 1978). & Marx and the End of Orientalism. By Bryan S. Turner. (Boston: George Allen & Unwin, 1979). *American Political Science Review*, 74(1), 174-176.
- Butterworth, C. (1993). Vahiy ve Siyaset Felsefesi: Bilginin İslâmîleştirilmesi Ne Demektir? (A. Demirci, Çev.). *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 84-85.
- Butterworth, C. (2001). Biographical Sketch of Averroes (1126-1198). İçinde C. Butterworth (Ed.), *The Book of Decisive Treatise: Determining the Connection Between the Law and Wisdom, and Epistle Dedicatory* (ss. xiii-xvi). Brigham Young University Press.
- Butterworth, C. (2007). Al-Farabi's Introductory Sections to the Virtuous City. İçinde Y. T. Langermann & J. Stern (Ed.), *Adaptations and Innovations: Studies on the Interaction Between Jewish and Islamic Thought and Literature from the Early Middle Ages to the Late Twentieth Century* (ss. 27-49). Peeters.
- Butterworth, C. (2009). İbn Rüşd'ün Aristo'nun Topikleri, Retoriki ve Poetiki Üzerine Üç Kısa Şerhi (M. Özdemir, Çev.). *Kelam Araştırmaları*, 7(2), 81-134.
- Butterworth, C. (2012). Islam as a Civilization. *Academic Questions*, 25(1), 94-104.
- Butterworth, C. (2013). How to Read Alfarabi. İçinde P. Fodor (Ed.), *More MODOQUE: Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident* (ss. 333-341). Forschungszentrum für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
- Butterworth, C. (2015). Alfarabi (870-950). İçinde M. T. Gibbons (Ed.), *The Encyclopedia of Political Thought* (ss. 1-10). Wiley Blackwell.
- Butterworth, C. (2020). *Curriculum Vitae*. https://gvpt.umd.edu/sites/gvpt.umd.edu/files/cv/Ceb-CV_1.pdf



- Butterworth, C., & Pangle, T. L. (2001). Foreword. İçinde M. Mahdi (Ed.), *Alfarabi's Philosophy of Plato and Aristotle* (ss. vii-xx). Cornell University Press.
- Deleuze, G. (2006). *Müzakereler* (İ. Uysal, Çev.). Norgunk Yayıncılık.
- Fârâbî. (1999). *Mutluluğun Kazanılması* (A. Arslan, Çev.). Vadi Yayınları.
- Fârâbî. (2008). *Harfler Kitabı* (Ö. Türker, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Fârâbî. (2016). *Mantıkta Kullanılan Lafızlar* (Y. Aydın, Çev.). Litera Yayıncılık.
- Fârâbî. (2021). *Retorik* (A. Tekin, Çev.). Klasik Yayınları.
- Gazâlî. (2002). *Filozofların Tutarsızlığı* (Bekir Sadak, Çev.). Ahsen Yayınları.
- İbn Rüşd. (1992). *Kitâb Anâlûtikâ el-Uvel ev Kitâbu'l-Kıyâs* (C. Cihâmî, Ed.). Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî.
- İbn Rüşd. (1983). *Telhîs Kitâbi'l-Makûlât* (M. Kâsım, C. Butterworth, & A. A. Herîdî, Ed.). Merkez Tahkiki't-Turâs.
- İbn Rüşd. (1986). *Telhîs Kitâbi's-Sîr* (C. Butterworth & A. A. Herîdî, Ed.). Merkez Tahkiki't-Turâs.
- İbn Rüşd. (2016). *Metafizik Büyük Şerhi* (M. Macit, Çev.; C. 1). Litera Yayıncılık.
- İbn Rüşd. (2019a). *Din ile Felsefe Arasındaki İlişki Hakkında Son Söz* (M. Kaya, Çev.). Klasik Yayınları.
- İbn Rüşd. (2019b). *Poetika (Şiir) Orta Şerhi* (A. Tekin, Çev.). Endülü's Yayınları.
- Kindî. (2014). *İlk Felsefe Üzerine* (M. Kaya, Çev.). Klasik Yayınları.
- Said, E. W. (2013). *Şarkiyatçılık* (B. Ülner, Çev.). Metis Yayınları.
- Tekin, A. (2017a). İbn Rüşd'ün Aristoteles'in Poetika'sını Yorumlama Tarzı Üzerine Bir İnceleme. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 34, 553-584.
- Tekin, A. (2017b). *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi*. Klasik Yayınları.
- Tekin, A. (2018). On Arabic-Islamic Logic and Philosophy: Some Notes and Interview with Charles E. Butterworth. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 8(2), 871-884.



Varlık, S. (2021). *Paul Recouer'de Temellük ve Tabayyül*. Alfa Kitap.

Öz: Bu makalenin amacı Amerika'da doğup büyümüş, lisans ve lisansüstü eğitimi bu ülkede almış bir İslam mantıkçısı ve İslam felsefecisi olan Charles E. Butterworth'ün (d. 1938) Arap-İslam mantık ve felsefe geleneği üzerine yaptığı çalışmaları modern dönemlerde ortaya çıkan ve akademik olmanın yanı sıra toplumsal ve politik yönleri de olduğu görülen oryantalizm-oksidentalizm tartışmalarının ötesine geçerek değerlendirmenin imkanını ortaya koymaktır. Fârâbî ve İbn Rüşd Yunan felsefesi ve Aristoteles'i mantıksal ve felsefi bir perspektifle değerlendirebilmişler, nereden gelirse gelsin hakikati kabul etmişlerdir. Butterworth de çalışmalarında onları örnek almıştır. Burada Butterworth'ün Fârâbî ve İbn Rüşd üzerine kaleme aldığı çalışmalardaki yöntem, bakış açısı ve yorumlama tarzı ile, Fârâbî ve İbn Rüşd'ün Aristoteles şerhlerinde izledikleri yöntem, sahip oldukları bakış açıları ve yorumlama tarzları arasında bağlantılar kurulmaya çalışılacak ve bu bağlantılar üzerinden Butterworth'ün kadim filozoflar gibi mantık ve felsefe aracılığıyla kültürel baskınlıkların ötesine geçebilmeyi başaramamış –“zihinsel” değil– “coğrafi bir oryantalist” olduğu gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, İslam felsefesi, Aristoteles, Fârâbî, İbn Rüşd, Charles E. Butterworth, oryantalizm.

